

Læringsmål

Når du har arbeidet med dette kapitlet, skal du kunne

- forklare hvordan ord dannes ved sammensetninger og avledninger
- forklare forskjellen på lånord og fremmedord
- forklare hva antonymer, synonymer og homonymer er, og beskrive hvilken rolle de har i språket
- mestre rettskrivningsreglene for skriving av sammensatte ord, forenkling av konsonant og bruk av for- og etterstavelser

3

Ord og ordlaging

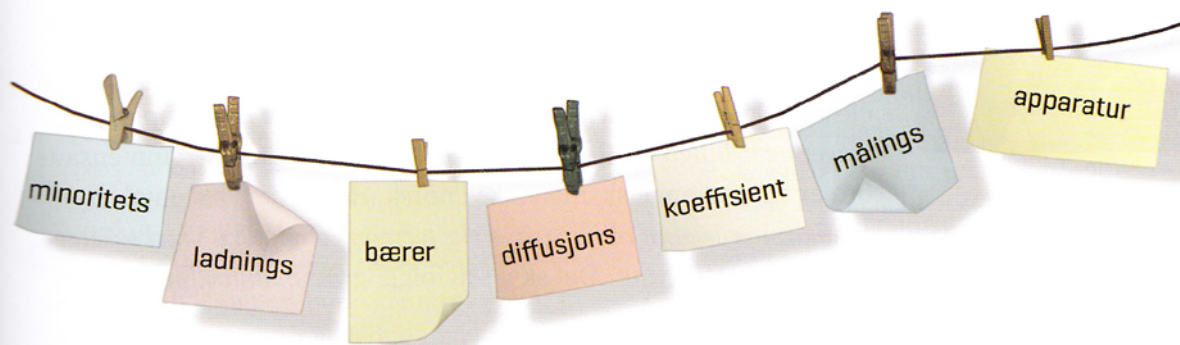
TENK OVER

Har du laget et nytt sammensatt ord i det siste?

Forsvarets forskningsinstitutt har kommet fram til at Norges lengste ord som gir mening, må være:

minoritetsladningsbærerdiffusjonskoeffisientmålingsapparat
(60 bokstaver)

Ser vi nærmere på ordet, ser vi at det er satt sammen av mange ulike ord: *minoritet*, *ladning*, *bærer* osv. Dette er helt klart et ganske spesielt ord fordi det er så langt, men måten det er laget på, er ikke så spesiell. Mange ord i norsk er sammensatt av flere ord, for eksempel *sjokoladecake*, som er satt sammen av *sjokolade* og *cake*. Når vi trenger nye ord, kan vi lage dem ved å sette sammen ord på ulike måter: *sjokoladecakeelsker*.

F

Lurer du på hva *minoritetsladningsbærerdiffusjonskoeffisientmålingsapparat* betyr? Det er betegnelsen på et apparat som brukes til å måle avstanden mellom partiklene i et krystallisk stoff. Men det hadde du vel allerede forstått?

TENK OVER

Hva er betydningsforskjellen på *alt for* og *altfor*?

▲ Da vi kom fram til hytta, var alle i perlehumør.

Sammensetninger

Mange ord er altså sammensatt av flere ord. La oss se på noen sammensetninger med ordet *hånd*. I ordboka finner vi ordet i kombinasjon med mange andre ord, for eksempel *håndarbeid*, *håndplukke*, *håndlaget*, *håndverk*, *håndtrykk*, *håndspåleggelse*, *håndball*, *håndballspiller*.

Vi kan også tenke oss at vi kan bruke ordet *hånd* til å lage ord til bestemte situasjoner. Da kan vi for eksempel si *håndballspiller-garderobe*, *håndarbeidstime*, *håndspåing*, *pikehånd*. Slike ord finner vi sjelden i ordlisten fordi en ordliste ikke har plass til alle tenkelige ordkombinasjoner. I ordlistene står bare de vanligste kombinasjonene.

Vi kan sette sammen ord fra alle ordklasser: *godsnakke* (adjektiv og verb), *stjerneklart* (substantiv og adjektiv). Det er det siste ordet i sammensetningen som bestemmer hvilken ordklasse det nye ordet tilhører, og dermed bestemmer hvordan vi bruker ordet.

Av og til må vi sette inn en *e* eller *s* for å få et godt ord, f.eks. *fuglesang* eller *årstid*.

Når vi bruker sammensetninger, kan vi skape mer variasjon i språket. Vi kan bruke språket mer kreativt, for eksempel: *været var skittentøytrist*.

Særskrivning og sammenskriving

Mange deler opp sammensatte ord når de skriver. Da blir for eksempel *lammelår* til *lamme lår*, og *ananasringer* blir til *ananas ringer* og *kyllinglever* til *kylling lever*. Slik særskrivning av sammensatte ord er vanlig i engelsk, men ikke i norsk. Her er flere eksempler: *tunfisk biter i vann*, *rådyr stek*, *steke termometer*, *kule is i kjeks*. Eller hva med *sær skrivning*? Det skal selvfølgelig være *tunfiskbiter i vann*,

F

Noen har moret seg med å lage svært lange ord. H.C. Andersen laget i sin tid et ord på 40 bokstaver: *overogundergeneralkrigskommandørsersjant*.

Artisten Øystein Sunde har laget ordet *overbuljongtjerningspakkemesterassistent* (38 bokstaver).

Det finnes lange ord som ikke er fantasiord også: Norges nest lengste ord skal være *fylkestrafikksikkerhetsutvalgssekretariatslederfunksjonene* (58 bokstaver).

Dette ordet sto på trykk i en avis: *bioteknologilovmotstanderargumentasjon* (38 bokstaver).

SPISE PINNER

SPISEPINNER

◀ Hvis det ene ordet har mer trykk enn det andre, er det et sammensatt ord og skal skrives i ett.

rådyrstek, steketermometer, kuleis i kjeks og særskriving.

Sannsynligvis er uvanen med å dele sammensatte ord et resultat av

påvirkning fra engelsk, der sammensatte ord deles i to ord.

I engelsk betyr faktisk *english teacher* både en «lærer som er engelsk» og «engelsklærer».

OPPGAVER

- 1 a 🧠 Gå sammen to og to. Lag hver deres lister med ord i følgende kategorier: substantiv, verb og adjektiv.
- b Bytt lister og prøv å kombinere ord fra listene til nye sammensatte ord.
- c Plukk ut tre ord dere er spesielt fornøyde med og les dem opp for hverandre.
- 2 a Ta utgangspunkt i et ord, for eksempel *bukse*, *båt* eller *tre*, og lag flest mulig nye ord ved å koble det med andre ord, for eksempel *bukseben*.
- b 🧠 Gå sammen to og to. Les opp ordene for hverandre. Lag en intern kåring av det mest originale ordet dere fant på.
- c Velg tre av ordene du har laget. Skriv setninger der du bruker ordene.
- 3 a 🧠 Gå sammen to og to. Les annethvert ordpar høyt for hverandre. Legg merke til hvordan uttalen og betydningen endrer seg.

røyk fritt	røykfritt
norskeksamen	norsk eksamen
rette programmet	retteprogrammet
fiskegrateng	fiske grateng
koke bok	kokebok
sukker biter	sukkerbiter

hoste saft	hostesaft
fløte gratinerte poteter	fløtegratinerte poteter
rør legger firma	rørleggerfirma
melke sjokolade	melkesjokolade

- b Prøv å finne egne eksempler på sammensatte ord som endrer betydning når du deler dem opp.
- 4 a 🧠 Skriv ned sju sammensatte ord som du tror mange skriver feil. For eksempel *ananas biter*. Prøv å få med noen ord som skal skrives hver for seg også. For eksempel *kul sykkel*.
- b 🧠 Gå sammen to og to. Den ene leser opp ett og ett ord fra listen sin. Den andre skriver ned ordene på korrekt måte.
- c 🧠 Bytt roller. Den som skrev, leser nå opp sin liste for den andre.
- d 🧠 Rett listene til hverandre. Hvem har flest riktige?
- 5 a Prøv å finne på nye sammensatte ord som du aldri har hørt før. Skriv ned fem ord.
- b 🧠 Gå sammen to og to. Les ordene for hverandre.
- c 🧠 Plukk ut to ord dere liker spesielt godt. Hvorfor liker dere dem?

TENK OVER

Hvor mange deler består ordet *kjærlighet* av?

Prefiks: stavelse som settes foran et grunnord for å lage et nytt ord. For eksempel *an-*, *for-* eller *be-*

Suffiks: stavelse som settes bak et grunnord for å lage et nytt ord. For eksempel: *-dom*, *-lig* eller *-het*

► Alltid to l-er i alltid.
Aldri to l-er i aldri.

Forstavelser og etterstavelser

Når vi lager ord, har vi et hjelpemiddel i tillegg til å sette sammen hele ord. Vi kan føye til forstavelser eller

etterstavelser, eller begge deler: *forelskelse*. *for-* er eksempel på en forstavelse og *-else* er et eksempel på en etterstavelse, som kan hektes på mange ord og ordkombinasjoner.

Flere eksempler: Vi kan bruke grunnordet *bake* til å lage ordet *baking*, eller grunnordet *spise* til å lage ordet *forspise*. Forstavelse kalles også *prefiks*, og en etterstavelse kalles *suffiks*. Ofte er det både et prefiks og et suffiks med, som i ordet *forspising* og ordet *forstavelse*. Ordene endrer ofte ordklasse når vi legger til en *for-* eller etterstavelse. For eksempel blir verbet *å elske* til substantivet *forelskelse*.

Vanlige prefikser er *an-*, *be-*, *for-*, *mis-*, *unn-*, *dess-*. Vanlige suffikser er *-dom*, *-lig*, *-ing*, *-ning*, *-skap*, *-else*, *-het*, *-ser*, *-sel*, *-e*.

Ulike forstavelser: in- eller inn-, all- eller al-

Det er ikke alltid så lett å holde styr på forstavelsene. Bruker vi den latinske forstavelsen *in-* eller det norske ordet *inn-*? Hvis trykket ligger på første stavelse, er det som regel *inn-*, som i *innhold*, men se opp for unntak! Et annet holdepunkt er at ord du kan regne med å finne varianter av utenfor Norge, gjerne har forstavelsen *in-*, som i *interiør*. Det vil si ord vi kaller *fremmedord*.

På samme måte som med *inn-* og *in-* kan vi lure på om det skal være *al-* eller *all-*. Der *all* står for «hele» eller «alt», er det *all*, som i *allværsjakke*, ellers er det *al*. *Al* er også en vanlig forstavelse, som *al* i *alkohol* er eksempel på. Ordet *alkohol* er av arabisk opprinnelse.

F

På nynorsk er det noen prefikser og suffikser vi helst bør unngå:

an-, be-, -het og -else

BM: *Kjærlighet*

NN: *Kjærleik*

BM: *Forelskelse*

NN: *Elskhug, forelsking*

BM: *Anbefale*

NN: *Tilrå*, men *anbefale* er også tillatt

BM: *Behøve*

NN: *Trengje*, men *behøve* er også tillatt

F

FLERE FORSTAVELSER

Vi kan av og til bli usikre på enkelte andre forstavelser også:

an – ansikt, anledning, anta, andakt

unn – unnskyldning, unngå, unntak

mis – misunne, misforståelse

dess – dessverre, dessuten

OPPGAVER

- 6 Finn minst ti eksempler på ord du kan sette *-ing* etter. For eksempel: kysse – kyssing.
- 7 🧠 Gå sammen to og to. Sett inn prefiks eller suffiks, eller begge deler. Vær obs på at mange ord får forenkling av konsonant når det henges på et suffiks, for eksempel *redning* av *redde*, men ord som *vennlig* og *mannskap* beholder dobbel konsonant.
 - troll__
 - ekte__
 - ensom__
 - skriv__
 - __verre
 - bil__
 - kvinne__
 - triv__
 - mann__
 - byg__
 - bygg__
 - __unne__
 - __skyld__
 - rik__
 - sann__
 - lykke__
 - rens__
 - tilfredsstill__
 - erstat__
 - red__
- 8 Sett inn inn- eller in-
 - __ledning
 - __tervju
 - __viklet
 - __flytelse
 - __telligens
 - __dustri
 - __formere
 - __fløkt
 - __kassere
 - __kasso
 - __sekt
 - __teresse
- 9 Sett inn al- eller all-
 - __vorlig
 - __tid
 - __dri
 - __minnelig
 - __sidig
 - __bum
 - __mektig
 - __menn
 - __ternativ
 - __kymi
- 10 Hvor mange l-er er det i disse ordene?
 - a __ianse
 - a __ikevel
 - a __tid
 - a __dri

F

**LÅNORD FRA
ENGELSK**

Lånord som har kommet inn i norsk fra engelsk i nyere tid: sport, jobb, streik, jet, plast, tips, triks, snacks, klubb, jogge, camping, container, partner, baby, bag, test, miks, smart.

▼ Ordet *bag* kommer fra norrønt og ble lånt av engelskmennene i vikingtiden. Så har vi «lånt» det tilbake i moderne tid.

Lånord og fremmedord

Lånord kaller vi ord som er kommet inn i norsk utenfra, og som har glidd inn i det norske språket slik at de oppfattes som norske. Norsk har tatt opp ord fra andre språk til alle tider, enten fordi de trengs, eller som følge av påvirkning gjennom handel og kulturell kontakt. En gang snakket vi gammelnorsk eller norrønt her til lands, men i dag er bare omtrent en tredjedel av ordene i norsk av norrøn opprinnelse. Men allerede før den tid importerte vi ord, for eksempel et ord som *jern*, som vi har fått fra folkeslaget kelterne rundt år 0.

Mange lånord glir lett inn i det norske språkssystemet. Ordet *sykkel* kommer fra gresk *kyklos*, men har vært innom engelsk *bicycle* (tohjuling) før det fant veien til norsk. Dette ordet har glidd helt inn i norsk og bøyes som et hankjønns substantiv. Et annet eksempel er ordet *fjes*, som kommer fra engelsk *face*, som igjen kommer fra latin *facies*.

Fremmedord kaller vi de ordene som har en skrivemåte eller uttale

som tydelig viser at de kommer fra et annet språk. Vi kaller også mange av ordene vi har fått fra latin og gresk, for fremmedord, for eksempel *demokrati*, som kommer fra gresk *demos* (folk) og *kratia* (styre), altså «folkestyre». Vi har fra gammelt av mange fremmedord i norsk fra gresk og latin. I nyere tid har de fleste lånordene – og dermed fremmedordene – kommet fra engelsk, for eksempel ordet *offshore*. I våre dager får norsk flere ord fra engelsk, for eksempel *online*, *cyberspace* og mange, mange flere. Men en del av dem er ikke godkjent i den offisielle rettskrivingen, for eksempel *foodprocessor*.

Norge har i likhet med mange andre land en språkpolitikk for å begrense antall fremmedord ved å finne norske erstatninger. En del ord får vellykkede norske omskrivninger, *avløserord*. For eksempel bruker mange heller *e-post* enn *e-mail*. Andre ganger fungerer det kanskje ikke like godt, for eksempel er det ikke så mange som sier *matmølle* i stedet for *foodprocessor*.

OPPGAVER

- 11 ☹☹ Gå sammen to og to. Diskuter om disse avløserordene fungerer:
 backup – sikkerhetskopi
 printer – skriver
 brainstorming – idémyldring
 chat – nettpat
 designer – formgiver
 fastfood – hurtigmat
 rollerblades – rulleskøyter
 audition – prøvespill
 catwalk – motemolo

corner – hjørnespark
 software – programvare
 at – alfakrøll/krøllalfa
 offroadsykkkel – terrengsykkkel
 windsurfing – brettseiling
 skateboard – rullebrett
 dot – punktum

- 12 ☹☹ Gå sammen to og to. Diskuter hvilke faktorer som er med og påvirker ordforrådet i et språk.

Ordlaging i våre nabospråk

I de nordiske landene har språkene forholdt seg til språklig påvirkning på litt forskjellige måter. Landene har hatt litt ulik politikk rundt det å få nye ord inn i språket. Sverige og Danmark har sluppet flere fremmedord inn i språket, Norge har fornorsket en del, mens Island lager nye islandske ord.

Ordlaging i islandsk

Islendingene beskytter språket sitt og er flinke til å finne islandske avløserord for fremmedordene: For eksempel heter frisør,

hárskeri, altså «hårskjærer», telefon heter *simi*, som opprinnelig betyr «tråd», og mobiltelefon heter *farsimi*, dvs. «tråd til å fare med». TV (forkortelse for *tele visjon* som betyr «fjern syn») heter *sjónvarp* på islandsk, og det betyr «syn kast». På norsk heter TV også fjernsyn.

Ordlaging i svensk

Svensk har blitt mer påvirket av fransk enn det norsk har. Svenskene sier blant annet *trottoar* for fortau (fransk *trottoir*), *fönster* for vindu (fransk *fenêtre*) og *glas* for is (fransk *glace*).

Ordlaging i dansk

Dansk har stort sett de samme lånordene som norsk fordi vi var i union til 1814, og kontakten mellom de to landene var sterk på hele

1800-tallet. Dansken har i større grad beholdt en skrivemåte som røper ordenes utenlandske opprinnelse: *chef* (sjef), *håndcreme* (håndkrem), *bureau* (byrå), *koncentration* (konsentrasjon).

Norsk i engelsk

Den språklige påvirkningen har ikke bare gått fra engelsk til norsk. I norrøn tid dro nordmenn og andre skandinaver ut og kom til å påvirke språket der de slo seg ned, særlig i England. Syv prosent av ordforrådet i engelsk sies å være av norrønt opphav. Noen eksempler: *vanta* – *want*, *taka* – *take*, *vindauge* – *window*, *baggi* – *bag* (tilbake til norsk som engelsk låneord), *illr* – *ill*, *hitta* – *hit*, *bikkja* – *bitch*, *deya* – *die*, *eggr* – *egg*, *heppin* – *happy*.

I nyere tid har norsk bidratt til det internasjonale ordforrådet med *ski*, *slalom*, *reinsdyr* (reindeer), *quisling*, *fjord*, *vikings*, *troll*.

Antonymer og synonymer

Antonymer og synonymer er ord vi bruker for å skape bredde i språket. Har man et ord, har man gjerne også et ord som betyr det motsatte, et *antonym*, eller et ord som betyr nesten det samme, et *synonym*. Disse kan man bruke for å skape et levende og variert språk. Ulike situasjoner krever nemlig ulike språklige nyanser.

Antonymer

Ord som uttrykker en motsetning, kalles *antonymer*: glad – sur. Det er et vanlig grep å bruke antonymer i for eksempel lyrikk. I tillegg brukes ofte kontraster til å binde sammen setninger, blant annet i fortellinger: *Mandagen var kald og regnfull, men neste dag skinte solen og varmet alle hjertene.*

Eksempler:

natt – dag
varm – kald
våt – tørr
liten – stor
aggressiv – fredelig
elske – hate

TENK OVER

Hvorfor har nettopp ordene *kvinne* og *mann* så mange synonymer?

Overbegrep: Ord som dekker flere underbegreper innen en kategori. For eksempel: Overbegrepet *klær* inneholder underbegrepene *genser*, *skjørt*, *bukse*, *skjorte* osv.

Synonymer

Synonymer er ord som uttrykker det samme eller nesten det samme.

Synonymer bruker vi for å variere språket og skape nyanser:

Samtalen utviklet seg til en nokså hissig diskusjon. Debatten tok deretter helt av, og til slutt var det full krangel.

Eksempler:

kvinne – dame

fjell – berg

elv – flod

båt – skip – fartøy

redde – berge – frelse

dum – treig

Noen ord har mange synonymer, for eksempel *kvinne* og *mann*.

Kvinne og mann fungerer her som *overbegrep* som inneholder mange synonymer:

Kvinne: *dame, fruentimmer, kvinnfolk, det svake kjønn, spinnesiden, donna, kjerring, kone, brud, møfrø, kjei, beib, berte, pia, chick, hurpe, snelle, s rumpe, stökke, veikja, tötte, larki* (urdu)

Mann: *type, kis, adonis, mannfolk, brunstape, det sterke kjønn, kall, gubbe, mannsperson, gentleman, herre, gemal, kar, chicho, pjokk, boy, hönk, kæl*

Homonymer og homofoner

Det er viktig å vite hva homonymer og homofoner er, for å kunne skrive korrekt.

Homonymer

En god del ord har flere ulike betydninger selv om de bare har én skrivemåte. Ord som betyr flere forskjellige ting, kalles *homonymer*.

Eksempler:

rev – korallrev og dyret rev

lønn – tresort og betaling for arbeid

bane – T-bane, fotballbane, bane seg vei, død = det ble hans bane

Homofoner

Hva er forskjellen på *jul* og *hjul*? Noen ord uttales likt, men skrives litt ulikt. De kalles *homofoner*.

Eksempler:

gjemme – hjemme

flott – flått

kald – kall

tørr – tør

nøtt– nødt

► Far var hjemme,
men måtte gjemme seg
for dørselgeren.

OPPGAVER

- 13 🧠 Kjenner du til noen typiske danske og svenske ord eller uttrykk? Skriv ned fem ord og uttrykk. Jobb med sidemannen. Hvor mange ord/uttrykk klarer den andre å forstå?
- 14 Hva er antonymene til disse fremmedordene? Velg fra listen til høyre.
subjektiv	pessimist
positiv	heterofil
optimist	fiasko
passiv	komisk
homofil	ekskludert
konkret	radikal
suksess	interiør
minoritet	periferi
eksteriør	majoritet
minimal	aktiv
inkludert	negativ
konservativ	objektiv
sentrum	abstrakt
tragisk	maksimal
- 15 a Finn synonymer til disse ordene: *glad, klok, sint, dum, å le*.
 b Bytt ut *spiser* med synonymer i denne setningen: *Ellen spiser frokost hver morgen*.
 c Beskriv hvordan meningen i setningen endret seg da du byttet synonymer.
 d Hvor mange synonymer finner du til overbegrepet *fottøy*?
- 16 a Lag setninger med disse ordene for å se: *kikke, få øye på, titte, skue, stirre, iaktta, observere, glane, skimte*.
 b Drøft forskjellen på de følgende synonymene til *å gå*. I hvilke sammenhenger passer det å bruke de ulike ordene? *Rusle, spasere, lunte, traske, vandre, labbe, promenere, vralte, skride, spankulere, slentre, tasse, dilte, marsjere*.
- 17 **Klar for en utfordring?** Kryssordmakere blir eksperter i synonymer, og de må kunne være kreative. Mannen bak Dagbladets kryssord heter Rolf Hansen. Ikke sjelden forventer han at vi skal klare å finne fram til merkelige ordkonstruksjoner på grunnlag av helt enkle ord.
 Eksempler:
 helt – tapperhetsmedaljemottaker
 paraply – bartenderproduktpynt
 ripe – fyrstikkeskebestanddel
 pessimist – dommedagsprofetilhenger
 lege – operasjonssykepleieroverordnet
 apekatt – lirekassespillerassistent
 skap – oppbevaringskonstruksjon
 stav – langrennsløperstøtteordning
 kaféverten – bevertningsstedeiermannen
 Prøv å lage tilsvarende synonymer til vanlige ord og les høyt i klassen.
- 18 Et lipogram er en tekst der en bokstav konsekvent er utelatt. En franskmann ved navn Georges Perec har skrevet en hel krimbok på flere hundre sider uten bokstaven e. Prøv å skrive en kort historie uten å bruke ord med en eller annen bokstav som ellers brukes ofte.
- 19 Finn minst to betydninger av ordene nedenfor.
bane	leie
banke	lokk
bar	lønn
finne	pass
kull	rev
- 20 Finn et homofon til hvert av ordene nedenfor, dvs. et ord som uttales på samme måte, men som skrives ulikt:
låve	vått
mitt	voll
slott	skal
sunn	går
menn	tjære

64 | **Kapittel 3** Ord og ordlaging**P****Sammensetninger**

Vi kan lage nye ord ved å sette sammen ord: *håndavtrykk*.

Særskriving og sammenskriving

Mange særskriver sammensatte ord. Da blir for eksempel *lammelår* til *lamme lår*. Dersom det ene ordet har større trykk enn det andre, er det et sammensatt ord og skal skrives i ett.

Forstavelser og etterstavelser

Forstavelser, prefiks: an-, be-, for-, mis-, unn-, dess-.

Etterstavelser, suffiks: -dom, -lig, -ing, -ning, -skap, -else, -het, -ser, -sel, -e.

In eller inn?

Når det er snakk om den latinske forstavelsen *in-*: *interessert*

Når det er snakk om det norske ordet *inn*: *innsikt*

Al eller all?

Når det er snakk om *det hele* eller *alt*: *all*: *alltid*

Ellers: *al*: *aldri*

Antonymer og synonymer

Antonymer: Ord som betyr det motsatte, som: *glad* – *trist*. Brukes for å skape kontrast i tekster. Mye brukt i for eksempel lyrikk.

Synonymer: Ord som betyr nesten det samme: *spise* – *ete*. Brukes for å skape variasjon, kreativitet og presisjon i språket.

I mål?

- Beskriv ulike måter man kan lage ord på i norsk språk.
- Grei ut om hva særskriving er, og hvordan vi kan finne ut om et sammensatt ord skal skrives i ett eller to ord.
- Beskriv hva antonymer og synonymer er, og hvordan de kan brukes for å skape variasjon i språket.
- Hvilke rettskrivingsfeil gjør du ofte? Skriv en huskeliste til deg selv.

LOKUS

PÅ NETT

På elevnettstedet kan du finne disse ressursene til kapitlet:

- Læringsplakatene
- Kapittelquiz
- Digitale oppgaver

www.lokus.no/direkte/fabel/